"Велике, фатальне кохання — се самум, що заносить піском і великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісті про нагірну волю; він нагромаджує несподівані гори-переспи навперейми владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї..."

Так читав уголос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої "відставленої" актриси, а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люди гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро, — чи то занадто щиро, чи то занадто фальшиво, — здалось поетові.

— Вам смішно? — сказав він вражений, далі додав надміру покірно, винувато: — Правда, я либонь забув про географію, пишучи сеє...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я ще менше тямлю в географії, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здалося, що се наче початок мого некролога, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до ніг.

— Вашого некролога? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некролог, то вже ж не ваш. О ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забриніло щось жорстке, недобре.

— Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий. — Не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любові, й урази, на її зів'яле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, бо се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви, — поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою, — так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас! — вирвалось у нього.

— Се може бути… Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше — пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, були "в захваті", казали, що я — "зоря", що я "незрівнянна" і таке інше і таке інше, багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене — ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислився.

— Може й правда, — тихо промовив він згодом, — може й не думаю, себто не думав до сеї хвилини. Але ж… мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здається, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви — мій фатум.

— Гм… "І гіршою, і кращою"… — задумливо повторила вона, — а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну вже ж, — провадила вона, — такі, як ви, все шукають дисгармонії, порваних струн, розбитих арф, а тоді, коли я була кращою, в мені не було нічого розбитого, ніякісінької дисгармонії, вам було б нудно від моєї тодішньої гармонічності! Он можете взяти альбом — там є багато моїх молодих портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я ж не кокетую з вами, дивіться.

Він передивився один по одному всі її давніші портрети в "коронних" ролях і в "бойових" убраннях, довго передивлявся і мовчки поклав альбом на місце, закривши його.

— Ну що ж? — нервово запитала вона.

— Либонь, ваша правда, — відповів він і лагідно та ясно усміхнувся, а їй стало чомусь його шкода.

— От бачите, мій… я мало не сказала "мій друже", але ж правда, се було б і нерозумно, і не оригінально, і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати сього слова, — вона журливо і винувато глянула на його.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилився, взяв її тонку бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігіозно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунку лягла інертно, невигідно, мовби жінка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин в мовчанні.

— Ага… Про що я, власне, хотіла вам розказати? — озвалась актриса, немов поволі прокидаючися з півсну.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здається... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасли? — голос поета бринів занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю, — вона зморщилась мов від фізичного болю, — вам не до лиця нещирість. Ви ж добре знаєте, який був мій захід, коли саме він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність, — сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те сталося, що я пішла "в одставку?"

— Ну, річ відома, — ви занедужали... перевтома... се й дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона. — Нічогісінько! От, власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомилися раніше.

— Мовчіть! Не те! — різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька разів позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернулася до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському килимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінилося, брови ворушилися; часом вона от-от мала озватись, та й знов стискала уста. Далі вона круто обернулась до поета і глянула йому просто в вічі.

— Та вже все одно, я вам мушу все розказати, — сказала вона з якимсь одчаєм, — хоч я тямлю, що не слід мені вам сього розказувати, — вона зробила притиск на словах "мені" і "вам".

Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гаразд, — зважливо мовила вона, хоч і не зовсім твердим голосом, — так от: я раз була дуже закохана. "Тільки раз?" либонь думаєте ви…

— Я нічого не думаю, — сказав поет на сей раз досить шорстко.

— Кажу "була", бо то звичай говорити в таких разах замість "єсть"…

— Так? — якось злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаєте: "Нащо вона власне мені се розказує? От бавиться ситуацією, сказано — акторка!" — вона засміялася своїм прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум’янцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так, — тихо і болісно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона вгамувалася.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити.

Він покірно сів на своєму звичайному місці, на низенькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне, не варт би й розказувати, та ще й поетові, — вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче знизав плечима:

— Хіба ви мені "тему" викладаєте? — образився він.

— Та вгамуйтесь, мусите ж ви зрозуміти, що нелегко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терпеливий.

— А втім, нічого "такого" нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі діло не пішло, як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрису. Ха-ха!.. Ах, правда, я обіцяла не сміятись, — перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

— Він, значить, не любив вас? — спитав поет, коли вона замовкла.

— Чого ж "значить?" Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смійся з вами! Невже ви думаєте, що досить любитися, щоб уже й з’єднатися? Гай-гай! А ще поет! Хіба ж не знаєте:

Не всі тії сади цвітуть,

Що весною розвиваються...

— Хто він був? — спитав поет, насупившись.

— Він був — і тепер єсть — літератор. Не такий, як ви, "обранець Божий" — (поет пильно глянув на неї, але вона не звернула на те уваги) — ні, він звичайний, "рядовий", пише театральні рецензії і провадить який-небудь відділ в провінціальній газеті, тоді провадив: "з газет і журналів", тепер, здається, перейшов на "місцеву хроніку". Іскри Божої у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра Божа, що вона світиться в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За се я прощала йому все, навіть ті непростимо кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди хвалебні, але... хай Бог простить йому їх стиль — се навіть на акторський невибагливий смак бувало часом несмачне. Мені все здавалось, що його іскру треба б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла б...

Вона замовкла.

— Чому ж ви сього не зробили?

Вона провела рукою по чолі.

— Чому?.. Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим "чому?" Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, інакше кохати мене він не хотів, не хотів ділити мене з іншими — він престрашно заздрісний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнятись стріваннями вряди-годи він не здолав би, вже легше було йому зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселів.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов’язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь, думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас. Законний шлюб заносив вам міщанством.

Вона прижмурилась на його, потім усміхнулася мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побоялася злиднів, звичайного матеріального вбожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну на гроші, ніж ви.

— Акторських бурлацьких злиднів я б не боялася, бо я вже їх перебула і вийшла з них щасливо, але подружніх, родинних, призвоїтих злиднів — я їх тоді боялась, і тепер боялася б, так, незважаючи ні на що!

— Якось я сього не розумію, — поволі протяг поет і обличчя його прийняло відчужений, розчарований вираз, — мені здається, що либонь ваше кохання не таке-то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вмираю від нього тепер? — з гарячою, щирою розпукою вирвалось у неї.

Вона підвелась на софі і заломила руки. Очі поширшали і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку, і вона знов лягла, покірно, стишившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете, — знов заговорила вона, — коли я боялася тих злиднів, то се не тим, що мене лякав голод, холод, пошарпані убрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? Що воно знидіє в життьовій боротьбі?

— Та… було трохи й сього. Хоча я не за своє, а за його кохання побоювалась. Жінки якось краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життьової прози, ніж чоловіки.

— Ви думаєте?

— Мені так здається. А втім, се неважно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його кохання могло зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то і просто "так".

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не те щоб… Ну, звісно, на себе впевняєшся більше. От і мені здавалось, що моє кохання "сильне, як смерть"…

— А проте? — спитав поет з надією в голосі.

Вона всміхнулася смутно й іронічно:

— А проте — смерть сильніша-таки, на жаль, мушу се признати. Вона, сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим і від моєї любові, дужчим і дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайно, мій хист. То ж йому були страшні тії злидні!

Поет уже дивився на неї давнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви самі заробляли чимало, — все ж перечив він.

— Така перелітна птаха, якою я була і мусила бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки перельотами — запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати, — а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще якби він був актором… а то не може ж хронікер малої преси у кожному малому місті пристроюватися до іншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обоє, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хтів.

— Се зрозуміло, — зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— Аякже! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій — вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне "елементарна!" Все у вас, мужчин, "елементарне"! Ну, а якби я жила на його нужденні "пострічні", зрікшись моєї професії для кохання, то се була б "елементарна непорядність"?

— Се зовсім інша річ. При сучасних обставинах…

Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно. Елементарно. Годі. Се саме й він казав. Я ненавиділа його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати сеї теми.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при вашій трупі? — несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи "гопакістом" може? Він же навіть і в хор не зугарен, а статистів наша трупа не возить за собою. Він то може б і на таке пристав. Але се вже занадто. Сього вже наші акторські забобони не дозволяють. "Законний муж" прем’єрки — "зорі", "нашої знаменитої" чи якої там ще — і "стовбичить на сцені" статистом, на німих ролях, служить попихачем, "кутки підпирає"... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але се не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би "круглою бездарністю" на сцені... Так само, як і ви! — додала вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Та й я ж ніколи не виступав на сцені — почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні, "не може"! Я в сих речах маю нехибний нюх. "Кругла бездарність", кажу вам, — вона задирливо дивилась йому в вічі, — брр... я не знаю, сього може б і моє кохання не витримало!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не виявляв особливої "даровитості" і в своїй літературі, се ж ви самі казали.

— А, то зовсім інша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка різниця?

— Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все ж таки його називатимуть "чесним трудівником преси", а не "шантрапою".

— Ба, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування словами...

— Ну, так єсть же і слово "писака"!

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви що собі думаєте!

— Пробачте...

— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вміло б зміряти і дорівняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: "муж цариці!" — таки не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж "жінка свого мужа".

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх.

— Дайте мені папіроску, — озвалась нарешті актриса втомленим байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почувався немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не можу, — заперечив він, — вам шкодить курити.

— Хіба не однаково, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете? — з ніжним докором сказав поет і несподівано додав. — Я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотілося говорити.

Поет пильно подивився на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду та й одвернулась до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої: — Не гнівайтесь. Я сам не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема — правда ж?

— Правда…

Вона обернулась до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви: — Так чи сяк, ми розійшлись. Себто я одійшла від нього. Я перейшла в іншу, гіршу трупу, на лихіші умови, аби виїхати з того міста і податись на край світу. Еге ж, я поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись "одвідати" мого несудженого друга…

— Несудженого? Либонь, неприйнятого?

— Однаково. Се не була якась примха моя. Я ж вам кажу — я за свій хист боялась, бо справді він би не встояв проти дрібних родинних злиднів, йому був би мат. Себто я думала тоді, що тільки в тім разі був

би мат, а воно вийшло: чи верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть! Ха-ха-ха!..

— Ой Господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула: — Не робіть сього! Я не зношу!

Поет склав руки, але завважив: — Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви…

— Звісно! бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не можу так говорити… Отож, я поїхала на Сибір. Я думала, що давши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда! — палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се ліпше знаю. Не жрицею, рабинею почувала я себе з того часу. Мені здавалось, мов якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе, і я кляла якусь невідому силу… А втім, може й справді се якась невідома сила розкраяла мені серце і душу надвоє…

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кров’ю серця свого поливають собі шлях до безсмертя! — трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! А втім, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поетка. Що ж до артистів, то, перш усього, яке там наше акторське безсмертя? Скільки літер, записаних в історії хисту? Чиє серце заб’ється, читаючи ті літери, так років… за десять?

— Ну, се вже ви замало одміряли.

— Однаково. Досить того, що таке "безсмертя" можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надіятись на безсмертя, тоді тільки ми почуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не зазнала власного великого нещастя, горя, що заполоняв всю душу до останку, я могла "вживатися" щиро в своїй ролі — ви ж знаєте, моє emploi[76] було сильно-драматичні характери, — бо в мене був невичерпаний фонд почуття, не витраченого на своє власне життя. Я знала тільки те горе, що списано в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті. Я жила тим писаним горем на сцені, а поза сценою я відпочивала від нього і набиралася нової сили. Колись я була дуже веселою "славною товаришкою", — ви не знаєте...

— Ні, я чув...

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як робляться людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене, і я годинами мучилась, добираючи "натурального" тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипано п’єси мого репертуару (а то ж були ще не найгірші п’єси!). Я перестала "грати нутром", я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичного хисту! — покликнув поет і хотів розпочати довгий доказ сього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може й так. Не в тім річ. Якби я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені й хистові, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного, і се було мені міркою при студіюванні. Я згадувала, як справді плачуть від розлуки, що справді говорять на прощання, як

справді нетямляться від горя, і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на мене саму і на мої страждання. Я не раз виходила на сцену з розпукою в душі і зо страхом: як я буду грати оцю брехню непритвореннy? Далебі, часом аж циганський піт проймав! Але "студія" виручала і довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже якраз було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я верталася додому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямила, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолом, і я починала ненавидіти його, і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть, се була якась прірва, і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світились і спочуття, і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно: — Але ж не все було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар. Там трапляються щонайменше місця, а то й цілі ролі немов живцем вихоплені з дійсності. Хіба вам сього не здавалось?

— Се було ще гірше, — мовила вона, не відповідаючи просто, — коли траплялись такі місця, то я вже зовсім не грала ні "нутром", ні "розумом", я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз про публіку і про п’єсу та й про слова своєї ролі. Далебі, мене не раз варто було б "помелом зо сцени" вигнати за таке "виконання", але публіка й критика прощали мені все — за істерику. Коли слідом за мною вся жіноча половина публіки корчилась в істеричнім нападі, то се звалося моїм "тріумфом", і сибірські багачі дарували мені соболі та самоцвіти. А для мене той "тріумф" не кінчався на сцені, я часто цілі ночі продовжала свою "гру" ще й дома, аж поки втома смертельна або забійчі дози наркотиків приголомшували мене. Ох, які то були ночі! які то були ночі!.. Якби не ті простори, я певне б колись побігла до нього босоніж і впала перед ним, благаючі взяти мене і сховати від такого "хисту"... Але другого дня я вже знов "студіювала"... І так минуло кілька років.

— Кілька років?! Ви могли кілька років терпіти сі тортури'

— О, я тоді багато могла, себто мені здавалось, ще могла… Тому помагали ще й гордощі. Мені не хотілося признатися перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов з’явився на обличчі жорстокий вираз, він по чував се і намагався погамувати се, але не міг і заговорив навмисне безвиразним голосом: — Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, а проте я не міг би для якихсь там гордощів занедбати вас так, як ви занедбали… ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ж ви самі приймали таку муку? Ні, ви таки безжалісні.

Вона глянула на нього скоса і в голосі її забриніла іронія: — А ви-таки до неймовірності жалісливі! Де ж пак обстоювати інтереси свого — як би се сказати? — Ну, все одно… Тільки, бачите, "в своє оправдання" я можу сказати, що я нічого не знала, яку саме муку приймає ще хто, крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав… Правда, я просила його не писати до мене…

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, якби… Либонь, скажете: жіноча логіка?

— Нічого я не скажу, — понуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала так просто, без іронії, без досади, щиро приязним тоном: — Знаєте, залишим краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює моє оповідання.

— Ні, ні, — заперечив він, болісно зсунувши брови, — якщо тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Інакше мене се буде занадто мучити. І ви не вважайте на моє поводіння… я може нерівно і

негарно говорив… але я… зрозумійте мене… якась роздвоєність, чи навіть більше… се ж дуже тяжко… і всякий би на моєму місці… ні, я не те кажу…

Вона зібралась на силі і з легким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна… А втім, ніхто не винен. Хтозна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати… Але вже раз почато — не дослухати чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і — без лірики… Добре?

— Як вам буде добре, — сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що-не-будь під голови, чогось немов низько стало. Так… спасибі. — Так бачите, я таки не витримала свого до кінця. Може б я якось заспокоїлася з часом, може б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), якби не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз у раз троюдилась… Ну, коротко, я таки нарешті вернулась в те місто. Але він уже був жонатий…

— Невже?! — вирвалось у поета. — Він міг забути вас?

Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же…

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в чоловіків то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдуже одвела від нього очі: — Як собі хочете...

— Ви бачили його жінку? — якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? Я була у них.

— Ви були у них?..

— Вам дивно? Ну, дивно чи не дивно, а я була у нього. В перший же вечір, я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним, і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім є щось таке особливе в поводінні подружжя між собою, — завжди видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приключки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадувався, бо не знав. І ми познайомились.

— Яка ж вона? — поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Інакша, ніж я, зовсім інакша. Досить з вас?

— А хто ж вона така? — відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була "конторською панною" при тій газеті, де він працює, а тепер вона — жінка свого чоловіка, чи пак "мужня жона". Ким же їй ще бути?

— Ну могла б і тепер служити...

— У неї інша служба! — мовила актриса з коротким сміхом, подібним до кашлю. — Як я прийшла до них, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плутались у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до розпуки. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати й чоловік, бо пані й служниця-підліток купілем клопоталися. Він намагався удавати передо мною, що все се його не бентежить, а навіть бавить, але — бідняка — з нього таки напевне був би кепський актор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки, і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі додому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то "чому"? Я же прийшла в гості, і мене прошено "зостатись, посидіти", ну, я й зосталась, і посиділа, цілий вечір просиділа.

Її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось в грудях щось прикре супроти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречності, бо самі ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій екс-наречений і його жінка. Тож то я сама так мала б жити, якби… Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком тощо. Найменше було ще й хворе трохи, і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспались, загороджено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані

викликала пана, і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця скілька раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. Потім пані пішла на довший час в кухню (підозріваю, що куховаркою, як і нянькою, була властиве вона, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене "бавив" тим часом пан чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили? — глухо спитав поет.

Вона насмішкувато глянула на нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились "відживляти давні спогади", або що я "ридаючи, впала йому в обійми", або що він "притяжений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною"? Ой серденько, таке тільки в п’єсах буває. Ні, того вечора я грала зовсім іншу роль. Я розповідала йому про веселі "катання на тройках" з сибірськими багачами, про porte-bouquetes[77] з сторубльовок, даровані мені, про те, як я навчилась співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну "чайну" ковбасу, то я саме описувала "лукулловський бенкет" в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку — і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шиє сама і собі, і дітям. Мені здалось, що й на панові убрання було її роботи. Я пообіцяла принести їй викройку наймоднішого фасону такої, як була на мені, сукні reforme… біднятко мусило подякувати. Ха-ха! У неї були продерті локті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю, — сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви — поет та ще й ліричний. А я що ж? я собі "акторка"! Все-таки я з таланом грала в той вечір, тільки се вже було востаннє...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам’ятала "програму вечора"!), виявилось, що вони нічого не читають, він — через те, що забагато пише, а вона — "ну, куди вже їй читати"! Ще таки він знав хоч нові п’єси, бо "по довгу служби" вчащав до театру, а вона й того не знала, бо ходила вряди-годи, "як було кого з дітьми лишати", та й либонь, як була зайва контрамарка.

Однак ми говорили про нові п’єси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична кар’єра.

Поет сумно подивився на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем показувати на кожну точку над і! "Щиро? — Не щиро?" Не люблю я сих питань! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати щиро. Ви ж так злякалися колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче: — Так що ж? Хіба се що зміняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла.

Але ви може думаєте, що "іскра Божа" зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одмінився? Ой ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямила, що "викресати" з нього ту іскру таки можна було б, тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Й о г о родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля її була б не інакша, розумієте? — вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого): — Та люди часом знаходять щастя і кохання поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се неварто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий...

— А як він відносився до своєї жінки?

— Здається, прихильно... та... якісь вони були немов чимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так в’яло, безсило.

— Ну дограла я ото роль...

— Яку роль? — злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, тії ж одвідини "несудженого друга"... А потім вернулась додому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мовби мене не стало на світі. То перше було щось не то каяття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало...

Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й п’єса трапилась противна, якась мелодраматична. Ой, які се були тортури! Бувши зовсім мертвою, вдавати якусь пародію на живу людину. Тут уже й "студії" не помогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се нарешті завважено. Я провалилась. Потім захорувала. Та се вже ви самі знаєте.

— І ви більше не бачилися з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно… Я виїхала потім… не навмисне, бо й то було однаково… товариство переїхало і я вкупі з ним…

Вона замовкла і немов заснула, західний промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стіні дрібненькими плямами, потім погас… Актриса помалу одкрила очі…

— Як могли ви полюбити таку мертву, як я?

— Я полюбив вас давно, ще в Харкові.

— А, правда… Се я на Сибір їхала… я тоді була ще живою… Се не гаразд, що я держу вас при собі? — спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене, — сказав поет і похилився.

— Так… ви кажете — я ваш фатум. Я вірю. Се буває. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушились.

— Се так личить казати поетові…

— Ви думаєте, я…

— Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: якби він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла… А втім, не знаю… Годі про се… Почитайте мені що-небудь.

— Що ж би?

— Своє, звісно.

Поет нерішуче переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авжеж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— "Велике, фатальне кохання — се самум…"

Поет розточився в порівняннях, актриса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного тьмяного волосся на тонкий блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго…

1905 р

76

Амплуа (франц.).

77

Підставка для квітів (франц.).

78